

and on its policy after receiving the Hetman's Mace. Analyzes both positive and negative measures of domestic policy. Briukhovetsky. The factors that characterize I. In the period of Hetman Briukhovetsky: cunning, ability to manoeuvre on the interests of different segments of the population, but underlines that some of his promises, the Hetman did not realized after Nijinsky «black» Board. Focuses on the fact that the coming to power of Briukhovetsky was one of the decisive factors in the beginning of the period of «ruins» in the history of Ukraine.

Key words: I. Briukhovetsky, J. Somko, I. Zolotarenko, Left Bank Hetman, «black board», M. Hvyntovka «flying squad».

Отримано: 11.11.2016

УДК 94(477)«1657/1665»

В. В. Степанков

КРИЗА ЕЛІТОТВОРЕННЯ У КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті зроблено спробу з'ясувати складний процес кризи формування політичної еліти козацької України, що розпочалася після смерті Б. Хмельницького. Оскільки ця проблема не ставала об'єктом спеціальних досліджень, то продовжує залишатися низка неввчених питань, що потребують свого висвітлення.

На основі аналізу джерел та наукових праць розкриваються причини кризи елітотворення, її прояви та політичні наслідки для держави. Вияснено, що вона була спровокована шляхетським угрупованням старшини, очолюваним І. Виговським. Останній, усунувши від влади Ю. Хмельницького, виявився неспроможним ефективно розв'язувати проблеми, що виникали у внутрішній та зовнішній політиці. Допущені прорахунки розколили метаеліту на ворогуючі угруповання, що розпочали міжособну боротьбу. Громадянська війна, що спалахнула, призвела у 1663 р. до розпаду козацької України на три державних утворення (Лівобережна Гетьманщина, Правобережна Гетьманщина та Запоріжжя). Зміна гетьманів при владі ситуації не рятувала. Посилення втручання Речі Посполитої, Московії та Криму поглиблювала кризу елітотворення. Низький коефіцієнт якісних показників діяльності метаеліти (особливо 1664-1665 рр.) засвідчує посилення тенденції її трансформації у «псевдоеліту» («ерзац-еліту»).

Ключові слова: козацька Україна, елітотворення, метаеліта, «псевдоеліта», козацька старшина, гетьман, угруповання, громадянська війна.

Формування політичної еліти Української держави, яка поставала і функціонувала в роки революції XVII ст., характеризувалася вкрай суперечливими процесами. Саме вони в кінцевому рахунку зашкодили їй завершити своє становлення, залишаючись на рівні метаеліти (від грецького «мєта», що означає проміжне становище, перетворення, зміни тощо) тобто політичної еліти, повноцінного витворення якої не відбулося. Тому елітотворення відзначалося стадіями бурхливих піднесень й різких спадів. З-поміж останніх наймасштабнішою виявилася криза кінця 50-х – першої половини 60-х років, яка не тільки загальмувала його, але й відкинула на

рівень протоеліти (весни – літа 1648 р.). Зрозуміло, що вияснення її причин, перебігу й політичних наслідків для розбудови Української держави має важливе наукове значення не тільки для реконструкції цілісної картини трансформації козацької старшини в еліту, але й розвитку революції в цілому. Однак, ця проблема залишалася на узбіччі дослідницьких уподобань істориків. Тим не менш, висвітлення її окремих сюжетних ліній торкалися у своїх працях В. Брехуненко, В. Газін, В. Герасимчук, А. Гнілко, В. Горобець, М. Грушевський, І. Гуржій, В. Ейнгорн, М. Костомаров, П. Кроль, П. Кулаковський, В. Маєвський, Н. Савчук, В. Смолій, Т. Чухабі, Н. Яковенко, Т. Яковлева й інші автори. А тому мету роботи вбачаємо в спробі розкрити сутність кризи елітотворення, фактори, що її спричинили, а також політичні наслідки.

Упродовж 1648-1657 рр. відбувався інтенсивний процес становлення політичної еліти. Проте її згуртованість на 1657 р. виявилася ефемерною, бо зберігалася в основному завдяки залізній волі і харизмі Богдана Великого. Справа в тому, що найближчі соратники з його «клану» виявилися неспроможними успішно продовжувати справу державотворення. Вони не тільки не стали опорою становлення монархічної влади династії Хмельницьких, але відразу ж після його смерті, розв'язавши громадянську війну, повели козацьку Україну до політичної катастрофи. Найвпливовіші з-поміж них (шляхтичі Г. Лісницький, І. Виговський, П. Тетеря та ін.), на жаль, продовжували залишатися у полоні польських політичних цінностей, а відтак чужими як для українського визвольного руху в цілому, так і для світу козацьких цінностей зокрема. Групуючись навколо гетьмана, вони переймалися насамперед власними інтересами (маєтковими, збагаченням, кар'єрними тощо) й перебували в прихованій опозиції до володаря булави. Skorиставшись його хворобою, генеральний писар І. Виговський, вочевидь, з осені 1656 р. розпочав таємно формувати власне угруповання, з допомогою якого планував захопити владу (вже влітку 1652 р. вважав себе «володарем в усіх справах», котрого «слухають і поважають» гетьман та всі старшини [13, с.222]). Не дивлячись на те, що де-юре вже був новий гетьман (Ю. Хмельницького обрали спадкоємцем булави на козацькій раді ще у квітні 1657 р.), призначений його регентом І. Виговський розпочав боротьбу за його усунення [9, с.295, 314, 316, 321; 17, с.344]. Врешті-решт свого добився. Жовтнева Корсунська рада обрала його гетьманом. Позбавлення влади Ю. Хмельницького ознаменувало руйнацію монархічної форми правління й зумовило деструкцію еліти, яка формувалася. Остання почала проявлятися у загостренні протистояння старшинських угруповань (до нього перейшли в опозицію прихильники молодого экс-гетьмана), започаткуванні міжусобиць за владу (претензії на неї пред'явив полтавський полковник М. Пушкар), відкритому конфлікті зі запорозькою старшиною, послабленні центральної влади й свавілі старшин тощо.

Неспроможність ефективно розв'язувати суперечності серед еліти, обмеження «прав і вольностей» запорожців й блокада

Запоріжжя, спроби відновлення феодального землеволодіння Ю. Немирича, І. Боклевського та ін., зловживання гетьманських намісників (відібрання «маєтностей» у міщан і козаків), ігнорування гостроти назрілого соціального протистояння в суспільстві призвели до спалаху весною 1658 р. громадянської війни. Її перебіг не тільки парализував і без того складний процес елітотворення (перетворення метаеліти у повноцінну еліту), але й запустив в дію механізм кризових явищ, які несли загрозу її деградації.

Залучення І. Виговським татар до придушення антигетьманського повстання М. Пушкаря та Я. Барабаша, масові розправи над населенням, страта групи опозиційно налаштованих старшин сприяли поширенню проросійських настроїв серед запорожців, лівобережної людності й посіяли серед неї зерна недоброзичливості до уряду й правобережних старшин. Окрім цього, одночасне загравання гетьмана з Москвою і Варшавою дезорієнтувало правлячу верхівку козацької України, позбавляло її чітко визначеної стратегії дій у захисті державних інтересів. Політична невизначеність курсу І. Виговського, відсутність у нього волі і твердості в обстоюванні здобутків революції й готовність пожертвувати ними в ім'я збереження своєї влади [3, арк.1-13; 4, с.93-100; 8, с.6-7, 16-17, 32-36, 48-55, 181-220, 264-272; 11, с.331-333; 14, с.85-87; 23, с.197-249; 36, с.138-150, 156-164, 187-200, 228-245, 256-270, 286-297, 307-328; 46, с.304-310; 47, с.93-98; 49, с.253-264] не могли не вчиняти деморалізуючого впливу на настрої урядовців, у політичній свідомості котрих лише утверджувалася державна ідея.

Особливо яскраво ці деструктивні явища проявилися під час перемовин спочатку щодо укладення Гадяцького договору у вересні 1658 р., а пізніше з приводу внесення поправок до його змісту перед ратифікацією польською стороною. Зокрема, в Гадячі гетьман і старшини не відстояли найбільш принципового пункту про включення до складу Руського князівства Волинського, Руського, Подільського і Белзького воєводств, а також Пінського, Стародубського і Овруцького (?) повітів [17, с.347; 28, с.81-82]. Вони погодилися також на реставрацію дореволюційних порядків в адміністративно-територіальному устрої, судовій системі й судочинстві, соціально-економічних відносинах (насамперед шляхетського і магнатського землеволодіння, закріпаченого статусу селян та різноманітних форм його феодального визиску тощо). Окрім цього створювалися умови для «ошляхетчення» старшин та «заслужених» козаків шляхом їх нобілітації (по сотні з кожного полку) [19, с.43-45; 36, с.367-373; 45, с.257; 49, с.316-319], що неминуче призвело б до втрати новоутвореним політичним правлячим прошарком своєї потенційної елітності.

Не спромоглися також гетьман і старшини наполягти на прийнятті польським сеймом нових «Пунктів», як доповнення до тексту договору, що передбачали приєднання до Руського князівства Руського, Волинського і Подільського воєводств та його перетворення у «Велике князівство Руське», впровадження принципу

спадкоємності передачі гетьманської влади й надання гетьману повної влади «над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні, щоб він мав право війни...» тощо [15, с.340-347]. Мало того мовчки погодилися і на суттєву корекцію статей договору, що істотно девальвувала його первісний зміст. Ніхто також із чисельного посольства (35 осіб) та його величезної свити (465 осіб) не відмовився від наданих сеймом винагороджень: маєтностей і шляхетства [43, с.109-127].

Зневаження польською стороною українських інтересів внесло розкол серед старшини. Більша її частина перейшла у приховану опозицію до гетьмана. Тому навіть блискуча перемога української армії разом з татарами у війні з Росією під Конотопом 8 липня 1659 р. [23, с.370-413; 24, с.30-52] виявилася змарнованою її небажанням протидіяти експансіоністським намірам Москви. Замість того, щоб завершити війну укладенням вигідного договору, старшини розпочали згубний для Гетьманщини пошук порозуміння з нею. Відведення армії у Правобережжя, а також отримана від послів, прибулих з Варшави, інформація про несприятливість Польщі, посилили ненависть до політики І. Виговського (котрий знову почав вдаватися до не вмотивованих репресій) й окреслили поворот значної частини старшин, козаків і духовенства Лівобережжя до визнання влади царя. З ініціативи ніжинського протопопа М. Філімоновича, ічненського протопопа С. Адамовича, перяславського полковника Т. Цицюри й ніжинського полковника В. Золотаренка з кінця серпня спалахує антигетьманське повстання, яке супроводжувалося принесенням присяги населенням полків на вірність Алексею Михайловичу. До середини жовтня майже вся територія Лівобережжя опинилася під контролем російських військ [4, с.244-253; 7, с.295-313; 38, с.132-137; 39, с.185-190; 49, с.331-334; 53, с.274-280].

Виступ проти І. Виговського на початку вересня розпочався і на Правобережній Україні. Скориставшись ним, частина старшини (Т. Носач, І. Лизогуб, І. Богун та інші) усуває його від влади й домагається на скликаній військовій раді 23 (24?) вересня повернення Ю. Хмельницькому булави. Вони і новообраний гетьман також засвідчили готовність прийняти протекцію царя, але на максимально вигідних для козацької України умовах («Жердівські пункти»). Вони передбачали встановлення міцної гетьманської влади й вільне обрання Військом Запорозьким гетьмана, заборону перебування в Україні воєвод (за винятком Києва) і ратників, включення до складу держави північної Чернігівщини й південної Білорусі, підпорядкування Київської митрополії Константинопольському Патріарху, право на зовнішньополітичну діяльність, відкриття шкіл, присяги з боку царя і бояр тощо [4, с.255-257]. Поділяємо думку Т. Яковлевої, що даний політичний проект договору став своєрідним підсумком «державницьких прагнень української старшини...» [49, с.343].

В 1658-1659 рр. у політичній культурі еліти почали окреслюватися нові риси:

По-перше, у зовнішньополітичних акціях запроваджується практика представлення і захисту не лише гетьмана і Війська Запорозького, але й «народу руського» [2, с.357].

По-друге, в свідомості старшин поняття «Україна» починає закріплюватися як назва окремішньої країни – суб'єкта міжнародних відносин [4, с.256].

По-третє, вперше робиться спроба (шляхетським угрупованням старшини) де-юре утвердити нову назву утвореної держави – «Велике князівство Руське» («Руське князівство»), що мала на меті продемонструвати тяглість державного життя руського народу. На жаль, переважна більшість старшини не збагнула значимості цього нововведення, а відтак не сприйняла її.

По-четверте, вперше нею у жовтні 1658 р. проголошується міжнародний публічний акт («Маніфестація» до іноземних володарів) з поясненням причин відмови від царської протекції. Зокрема, у ньому відзначалося, що її прийняття зумовлювалося необхідністю «... зберегти і примножити наші вольності для нас і наших нащадків». Проте, «московити» «... готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, – рабське ярмо» [18, с.256-262].

По-п'яте, спостерігалось сповзання запорозької старшини з платформи захисту національно-державних інтересів на позиції козацького автономізму зорієнтованого на Московію, на що слушно першим звернув увагу М. Грушевський [36, с.118]. Окрім цього, вона засвідчила претензії на політичне верховенство Коша у житті козацької України (чи на тому Я. Барабаш прибрав собі титул «кошового гетьмана») [31, с.186-187; 36, с.102-103, 106-120].

По-шосте, відтіняються контури розбіжностей у світоглядних засадах лівобережної старшини, котра, на відміну від правобережної, засвідчувала пієтет до царської влади, в якій починає вбачати символ непорушності збереження своїх козацьких прав і вольностей, а також православної віри.

Брак волі в м'єтаеліті добиватися максимальних політичних цілей породжував безініціативність і нерішучість, а відтак і пасивність у діях, прагнення задовільнитися мінімумом здобутків, покладаючись лише на використання суперечностей між Московією, Річчю Посполитою та Кримом. Як підкреслював коронний обозний А. Потоцький у «Записці» королю (осінь 1659 р.), основна ідея старшини полягала в тому, «... аби не бути ні під в. кор. м., а ні під царем; вони сподіваються цього домогтися зваджуючи і страхаючи в. кор. м. царем, а царя в. кор. м.» [17, с.387]. В силу чого вони, всупереч своїй волі, самі опинялися у фарватері зовнішньополітичних комбінацій володарів цих країн, а відтак ставали жертвами їхніх інтересів.

Особливо трагічними наслідками цієї контрпродуктивної діяльності старшини проявилися в кінці 1659-1665 рр. Так, зробивши оптимальний проект нового договору з Московією, більшість верхівки правобережної старшини, побоюючись за власне

життя [54, с.624-625], відмовилася поїхати разом з Ю. Хмельницьким на раду до Переяслава обстоювати його у переговорах з боярином А. Трубецьким. У свою чергу лівобережна старшина взагалі не бажала підтримувати цей проект. Внаслідок чого російська сторона спромоглася нав'язати гетьману і старшинам укладення згубного для козацької України договору. Адже він передбачав її перетворення на автономну складову Росії з дуже обмеженими політичними правами, а також підпорядкування Київської митрополії московському Патріарху [10, с.105-116; 27, с.33-40; 35, с.161-164; 38, с.137-141; 40, с.162-184; 49, с.345-347]. Невдоволена умовами договору правобережна старшина у кінці року зробила спробу домогтися від Москви скасування найбільш неприйнятних з них, але зазнала невдачі.

Обурені її непоступливістю, гетьман та його оточення почали вичікувати слушної нагоди для розриву з нею. Вона трапилася під час Чуднівської кампанії восени 1660 р., коли після Слободищенської битви 7 жовтня виникли сприятливі умови для пошуку порозуміння з Річчю Посполитою. Хоча становище польської армії під Чудновим мало явну тенденцію до погіршення, а українське військо Ю. Хмельницького потенційно продовжувало зберігати високу боєздатність, старшини вкотре проявили надмірну поступливість в обстоюванні державних інтересів. Зокрема, погоджуючись на відновлення Гадяцького договору, вони відмовилися від найважливішої її статті – утворення «Руського князівства», що стало великою перемогою польської дипломатії [20, с.58-61; 21, с.72-97; 29, с.72-83, 85-86, 97-144; 31, с.244-253; 50, с.97-116; 51, с.198-206; 52, с.64-85; 53, с.378-390; 56, с.58-71, 79-81]. Швидше всього цей прорахунок виявився наслідком відсутності в м'єтаеліті усвідомлення значимості місця князівської влади в уже витвореній моделі політичної системи Гетьманщини, що формувалася на традиціях існуючої культури Війська Запорозького. В цьому відношенні показовим є осудження Ю. Хмельницьким «блазєнської справи» І. Виговського, котрий, за його словами, хотів «... одночасно бути гетьманом Запорозьким, київським воєводою і князем Руським...» [17, с.416].

Укладення договору (здійсненого гетьманом і правобережною старшиною) спровокувало поглиблення розбіжностей серед еліти, а відтак новий спалах громадянської війни. Явно окреслюється оформлення трьох угруповань уже і за територіальною ознакою: правобережного, лівобережного і запорозького. Скориставшись слабкістю Ю. Хмельницького як державного діяча, лівобережні і запорозькі старшини відмовилися визнавати не лише статті угоди, але й владу самого гетьмана. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що найбільш знакові постаті «клану» покійного Б. Хмельницького (наказний гетьман, переяславський полковник Я. Сомко, ніжинський полковник В. Золотаренко та кошовий І. Брюховецький) вдалися, опираючись на підтримку Московії, до заснування опозиційного центру влади на теренах Лівобережжя і Запоріжжя з метою підпорядкування йому Правобережної

України. Внаслідок чого в 1661-1662 рр. відбуваються воєнні дії, в яких Ю. Хмельницькому не вдалося досягти перемоги.

Явно серед еліти назрівав розкол. Очевидними виявилися істотні відмінності в політичних поглядах названих старшинських угруповань. Так, гетьман, генеральні правобережні старшини і полковники через надіслане посольство на сейм 1661 р. продовжували відстоювати інтереси всієї козацької України, зокрема домагалися від Польщі збільшення козацького реєстру до 60 (70) тис. осіб, права обирати короля й проживати у шляхетських маєтках, а також підлягати владі лише гетьмана. Наполягали на ліквідації унії в «... Руській стороні, допоки мова і церкви руські сягають...», повернення православним усіх захоплених у них храмів, збереженні вольностей «народу руському» тощо. Попереджали Варшаву, що коли сейм не ухвалить пунктів «комісії Гадяцької» чи матиме місце порушення присяги, то Військо Запорозьке і народ руський вважатимуть себе звільненими від присяги «послушенства» королю [1, s.214-216V; 55, s.84-94; 45, с.260-262; 57, s.56-103]. Водночас набирала силу тенденція зародження старшинської олігархії, що проявлялася у зосередженні влади у руках декількох старшин (І. Ковалевського, Т. Носача, Г. Гуляницького, Г. Лісницького), котрі де-факто ігнорували гетьманські прерогативи Ю. Хмельницького і визначали його політику [16, с.70; 54, с.627; 44, с.122, 128-129].

Більшість лівобережної старшини взагалі відмовилася від курсу на відновлення суверенітету Української держави, ліквідованого Переяславським договором. Лише Я. Сомко наполягав на зміцненні прерогатив гетьманської влади, скасуванні судового імунітету для старшин (який позбавляв гетьмана права самостійно їх карати), забороні воеводам втручатися у діяльність української адміністрації, а також Кошу брати участь у політичному житті лівобережної Гетьманщини [26, с.91-93; 34, с.255-257; 35, с.222-227]. Задовільнившись мінімальною автономією, вони принули у приватні справи, дбаючи насамперед про збагачення і владу, цим самим втрачаючи функції м'єтаеліти. Нічим необмежена захланність старшин (центральної влади тут фактично не існувало), що проявлялася в здирствах, захопленні земель селян і міщан, обкладенні їх податками і стаціями, привласненні доходів від оренд і млинів, а також податків, що раніше збиралися до військової скарбниці [44, с.143], породила масове невдоволення козацтва і поспільства, готових піднятися на розправу з ними. Найвпливовіші з-поміж них явно проявляли також олігархічні нахили й устремління [35, с.225-226].

Запорозька старшина (І. Брюховецький, І. Сірко та інші), послідовно виражаючи і захищаючи егалітарні настрої і переконання січового товариства, нездолених козаків і посполитих, чисельність яких постійно зростала, рішуче виступили у 1661 р. проти збагачення правобережної та лівобережної старшини й отримання ними шляхетства, умов Чуднівського договору і орієнтації на Річ Посполиту. Майстерно граючи на суперечностях між старшиною з одного боку, рядовим козацтвом і поспільством – з друго-

го, І. Брюховецький, за активної підтримки М. Філімоновича та Москви, спромігся стати найбільш реальним претендентом на гетьманську булаву. Аби легітимізувати претензії на неї, вперше почав титулуватися як «гетьман вірного війська його пресв. цар величності низового, славного Запоріжжя» [3, арк.31]. Запобігавши засвідчуючи вірогідність царському трону, пропонував Москві ліквідувати Гетьманщину і створити замість неї Малоросійське князівство, очолюване Фьодором Михайловичем [5, с.101].

Показово, що на словах найвизначніші представники всіх трьох угруповань позиціонували себе рішучими противниками розгортання «братовбивчої» боротьби і захисниками єдності козацької України, але своїми діями чинили протилежне. Міжусобна боротьба на Лівобережжі за владу завершилася триумфом І. Брюховецького, котрого, за підтримки росіян, ніжинська Чорна рада (червень 1663 р.) обрала гетьманом. Цією подією завершилася громадянська війна. Вперше в історії революції запорозька старшина домоглася встановлення політичної гегемонії у Лівобережжі, що ознаменувало розкол метаеліти. Одну її частину становила корпорація правобережних старшин, яка за гетьманування П. Тетері (1663-1665 рр.) почала переживати глибоку кризу, гублячи державотворчий потенціал. Другу – представляли лівобережні і запорозькі старшини, котрі, втрачаючи своє призначення політичної еліти, перетворювалися у псевдоеліту («ерзац-еліту») тобто на типову владну верхівку, позбавлену конструктивізму у діях, а відтак й базового принципу функціонування еліти – меритократичності.

Особливо яскраво ці згубні явища проявилися в 1663-1665 рр. Ю. Хмельницький, зазнавши невдачі в спробах об'єднання Української держави й усвідомивши свою неспроможність цього досягнути, зрікся у січні 1663 р. булави, яку перехопив П. Тетеря. До червня цього ж року останній намагався возз'єднати козацьку Україну шляхом віднайдення порозуміння з Я. Сомком й іншими старшинами. Після обрання І. Брюховецького гетьманом зробив ставку на досягнення поставленої мети за допомогою лівобережного походу польського короля Яна Казимира, який повністю провалився.

Разом з тим його відверто полонофільська політика і курс на необмежений допуск шляхти й урядників до маєтків призвели до різкого загострення соціально-політичної обстановки й визрівання серед старшин кількох слабкоорганізованих змов і заворушень проти нього, що зазнали невдачі. А в кінці лютого 1664 р. спалахнуло масове повстання проти гетьмана та відновлення польсько-шляхетських порядків. Правобережна метаеліта не наважилася підтримати його, а ставши на шлях боротьби з повстанцями, швидко втрачала роль елітної меншини, і, як у Лівобережжі, почала стрімко скочуватися до рівня псевдоеліти. Симптоматичною ознакою цього процесу слугував зміст її інструкції послаам на Варшавський сейм від 30 листопада (вочевидь, за ст. ст.) 1664 р. Хоча його оцінка в історіографії є дискусійною (від державотворчої до «маленької ко-

зацької автономії» й станової автономії козацтва» [26, с.159-164; 31, с.423-439; 30, с.40-61; 37, с.113-114; 50, с.442-443]), не вступаючи в неї, зазначимо наступне. По-перше, П. Тетеря та його прибічники, добровільно відмовившись від Чуднівського договору, погодилися на витворення замість Української держави квазі-державного утворення на теренах лише традиційного козацького регіону на півдні Київщини (по Білу Церкву). По-друге, пішли на обмеження козацького реєстру 12 тисячами осіб у 6-ти традиційних (що існували до 1648 р.) полках, переобрання гетьмана у присутності королівського комісара від сейму до сейму, перенесення столиці з Чигирини до Білої Церкви, прибуття шляхти до маєтків та інше. По-третє, домогалися захисту інтересів православної Церкви, участі у виборах київського митрополита, урівняння у правах козацьких хуторів з шляхетськими маєтками й взяття під контроль Запорозької Січі тощо [42, с.106-128]. Таким чином програма в основних рисах дуже вже нагадувала травневі вимоги Б. Хмельницького 1648 р. передані М. Потоцькому, що промовляло про повну відмову від реалізації державної ідеї, сформульованої у першій половині 1649 р.

На літо 1665 р. правобережна Гетьманщина, внаслідок паралічу владних інституцій, перебувала у стані отаманщини й анархії. За свідченнями анонімного автора «Реляції подорожі до України» (квітень 1665 р.), у «... багатьох містечках, ледь не в усіх, лунають голоси «гукнемо іще раз», спалахують «бунти» й «Україна» розпалася на три частини: ту, яка залишалася під владою П. Тетері, «Подністрянську Україну», що знаходилася під контролем козаків і левенців й «дейнецьку Україну» (від Канева до Умані) [22, с.138]. Побоюючись за життя, П. Тетеря втік до Польщі. Спалахує боротьба за булаву, якою спочатку при підтримці татар оволодів медведівський полковник С. Опара, а в кінці серпня – П. Дорошенко.

Тим часом І. Брюховецький домігся арешту й ув'язнення Я. Сомка, семи полковників й інших старшин та призначив на їхні посади своїх соратників. Ця кардинальна ротація старшин (здійснена вперше за час революції) не призвела до якісних змін у політичній діяльності лівобережної м'етаеліти. Вона не тільки не наважилася домогатися скасування неприйнятних статей договору 1659 р., а пристала на Батуринські статті, що передбачали утримання російських підрозділів та залог коштом українського населення, впорядкування козацького реєстру й ін. (з правом апеляції до царя) [35, с.241-246; 32, с.203; 38, с.256-258; 50, с.358-363]. Ця нічим не виправдана надмірна поступливість (яка обумовлювалася приватними інтересами) обернулася політичною катастрофою – укладенням восени 1665 р. Московського договору. Гетьман і старшини добровільно поступилися основним завоюванням революції – українською державною владою, оскільки передавали право Війська Запорозького володіти «Україною» російському монарху (за образним висловлюванням Т. Яковлевої, «дарували» її царю» [50, с.474-475]), за що негайно отримали винагороду: гетьман – боярство, 9 полковників, генеральні суддя й генеральні писарі – дворянство, а всі вони, окрім цього, ще й маєтки» [6, с.14-17, 22-24;

19, с.266-267; 33, с.245-249; 41, с.58; 50, с.474-476]. Погодилися також на збирання воєводами податків із поспільства до царської скарбниці, що тепер потрапляло під їхнє управління. Не протестували і проти підпорядкування Київської митрополії московському Патріархату (при чому, митрополиту кафедру мав очолити російський церковний ієрарх). Були зроблені й інші істотні поступки [19, с.266-283; 35, с.251-253; 41, с.56-57; 50, с.476].

Повна капітуляція старшини призвела до ліквідації політичної автономії лівобережної Гетьманщини й утвердження симбіозу елементів територіально-адміністративної автономії зі станом автономією Війська Запорозького. Їхня поведінка дуже нагадувала позицію українських послів на Варшавському сеймі 1659 р. під час ратифікації Гадяцького договору. Така ж сама байдужість, безпринципність і безвідповідальність у захисті державних інтересів і така ж нестримна жадоба збагачення, марнославства й владолюбства. Чудовий знавець ментальності старшин другої половини XVII ст. С. Величко неодноразово підкреслював згубний вплив названих характерних ознак вдачі значної частини правлячої верхівки, які розірвали державний організм та суспільство. Зокрема, зауважував, що «... задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помидував би...» [12, с.26].

Зрозуміло, що така поведінка гетьманів, більшості урядової старшини і полковників викликала обурення основної маси козацтва, сотенної й полкової старшини, котрі вбачали призначення володарів булави у служінні державі й «публічному благу», які мали «ставити вище за свої приватні інтереси» [48, с.23]. Аналізуючи природу влади, М. Вебер звернув увагу на те, що «... у сфері політики є, зрештою, два різновиди смертельних гріхів: байдужість до суті справи (*Unsachlichkeit*) і (що часто, але не завжди поєднане з нею) безвідповідальність» [25, с.175].

Таким чином маємо підстави зробити наступні висновки:

- смерть Б. Хмельницького, усунення від влади його сина Юрія та політика І. Виговського зіграли роль соціально-політичної точки біфуркації, що ввергла козацьку Україну в громадянську війну, а процес елітотворення у глибоку кризу;

- основними причинами кризи стали відсутність серед гетьманів талановитих і вольових осіб; брак консолідації старшин навколо реалізації державної ідеї; домінування у політичній свідомості мѐтаеліти особистих й кланових (групових) інтересів над державними; зловісна роль зовнішньополітичної експансії Речі Посполитої, Московії та Криму, правлячі еліти яких формували з-поміж старшин зі своїх прихильників «власні» угруповання;

- наслідки кризи елітотворення проявлялися у втрачанні мѐтаелітою державотворчого потенціалу та її сповзанні до рівня квазіеліти; розкол мѐтаеліти на ворогуючі угруповання, що вели жорстоку боротьбу за владу; капітуляції перед монархами Речі Посполитої й Московії, відмові від захисту національно-політичних завоявань революції та намірів домагатися втілення у життя державної ідеї.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів головний актів давніх (Варшава), ф.357, спр. № 124/147, б/а.
2. Бібліотека музею Чортгорийських (Краків). ВР, спр. № 402. – 758 арк.
3. Національна бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. ІР, ф.ІІ, спр. № 15401-15424. – 911 арк.
4. Акты Южной и Западной России. – СПб. : Тип Э. Праца, 1863. – Т.IV: 1657-1659. – 276 с.
5. Акты Южной и Западной России. – СПб. : Тип Э. Праца, 1867. – Т.V: 1659-1665. – 335 с.
6. Акты Южной и Западной России. – СПб. : Тип Э. Праца, 1869. – Т.VI: 1665-1668. – 279 с.
7. Акты Южной и Западной России. – СПб.: Тип В.В. Пратца, 1872. – Т.VII: 1657-1663; 1668-1669. – 398 с.
8. Акты Южной и Западной России. – СПб. : Тип А. Катанского и К^о, 1892. – Т.XV: 1658-1659. – 492 с.
9. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – К. : Тип. Унив. св. Владимира Акц. о-ва Н.Т. Корчак-Новицкого, 1908. – Т.VI. – Ч.3. – 482 с.
10. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники Малороссийской истории / Д.Г. Бантыш-Каменский. – М. : В Университетской Типографии, 1858. – Ч.І: 1649-1687. – 339 с.
11. Величко С. Літопис / Самійло Величко ; переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. – К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1991. – Т.1. – 369 с.
12. Величко С. Літопис / Самійло Величко ; переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. – К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1991. – Т.2. – 640 с.
13. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы : в трех томах. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1953. – Т.III: 1651-1654 годы. – 646 с.
14. Гарасимчук Василь. Матеріали до історії Козаччини XVII віку // Василь Гарасимчук: Життя і творчість (1880-1944) / Василь Гарасимчук. – Львів, 1994. – 153 с.
15. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року / Домет Оляничин // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т.222. – С.327-350.
16. Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. – К. : В университетской типографии, 1859. – Т.IV. – 464 с.
17. Памятники, изданные Киевскою Комиссиею для разбора древних актов. – К. : Тип. Имп. ун-та св. Владимира Акц. о-ва Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898. – Т.III. – 600 с.
18. Україна: антологія пам'яток державотворення, Х-XX ст. : у 10 т. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т.3: Битва за Козацьку державу (XVI–XVII ст.). – 496 с.
19. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – Київ-Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. – 1085 с.
20. Holsten H. Przygody wojenne 1655-1666 / Hieronim Holsten. – Warszawa : Pał, 1980. – 134 s.
21. [Lubomirski J.] Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem / J. Lubomirski. – Warszawa : Główna Księgarnia Wojskowa, 1922. – 123 s.
22. Zbiór dyplomatów rządowych i aktów przywatnych posługujących do roziaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów (od 1387 do 1710 r.). – Вильно : Типограф. Осипа Завадзкого, 1858. – Cz.1. – 164 s.

23. Бульвінський А.Г. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи / А.Г. Бульвінський. – К., 2008. – 744 с.
24. Бульвінський А. Конопотська битва 1659 року / А. Бульвінський. – К. : Український інститут національної пам'яті, 2009. – 64 с.
25. Вебер М. Покидання до політики / Його ж. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
26. Газін В. Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет / Володимир Газін. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. – 196 с.
27. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії / В. Герасимчук // ЗНТШ. – Львів, 1904. – Т.59. – С.1-40.
28. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат / В. Герасимчук // ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т.89. – С.49-90.
29. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. / В. Герасимчук // Відбитки з «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» у Львові. – Львів : з друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1913. – 149 с.
30. Горобець В. Козацький гетьман у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 / В. Горобець // Молода нація. – К. : Смолоскип, 2000. – № 1. – С.40-61.
31. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1664 / Віктор Горобець. – К. : Інститут історії України, 2001. – 533 с.
32. Горобець В. Батуринські статті 1663 / В. Горобець // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2003. – Т.1. – С.203.
33. Горобець В. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту / Віктор Горобець // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин : зб. наук. пр. – К., 2003. – С.235-251.
34. Горобець В. «... Нам згідно звичаю давнього нашого того гетьмана обирати, кого все військо любить» Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. / Віктор Горобець // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип.4. – С.237-264.
35. Горобець В. «Волею царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / Віктор Горобець. – К. : Видавництво «Часопис» «Критика», 2007. – 462 с.
36. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1998. – Т.10. – 408 с.
37. Гуржій О.І. Рец.: В. Горобець. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1655. – К. : Інститут історії України НАН України, Науково-дослідний інститут козацтва, 2001. – 533 с. / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб // Укр. іст. жур. – 2002. – № 2. – С.104-114.
38. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в.: Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В. Эйнгорн. – М. : Университетская типография, 1899. – 1104 с.
39. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского // Его же. Исторические монографии и исследования / Н.И. Костомаров. – СПб. : Тип. товарищества «Общественная польза», 1863. – Т.II. – С.35-194.
40. Костомаров Н.И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Его же: исторические монографии и исследования / Н.И. Костомаров. – СПб., 1872. – Т.XII. – С.155-306.
41. Костомаров Н.И. Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Его же. Исторические монографии и исследования /

- Н.И. Костомаров. — СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1905. — Кн. VI. — Т. XV. — 374 с.
42. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року / Його ж. Між радою і війною. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. Статті і матеріали / Микола Крикун. — К. : Видавництво «Часопис «Критика»», 2006. — С.99-173.
 43. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року / Петро Кулаковський // Гадацька унія 1658 року. — К. : Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2008. — С.109-127.
 44. Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 — початок 1663 pp.) / Н.О. Савчук. — Кам'янець-Подільський : Каліграф, 2001. — 236 с.
 45. Смолій В. Державна ідея за козацької доби / В. Смолій, В. Степанков // Історія українського козацтва: нариси : у 2 т. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т.1. — С.228-280.
 46. Смолій Валерій. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.) / Валерій Смолій, Валерій Степанков. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 447 с.
 47. Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 — вересень 1659 pp.) / В.С. Степанков // Середньовічна Україна : збірник наукових праць. — К. : Наукова думка, 1994. — Вип.1. — С.88-108.
 48. Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII — початок XVIII ст.) / Наталя Яковенко // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. Mazepa and his time. History, culture, society / a cura die edited by Giovanna Siedina. — Alessandria : Edizioni dell Orso, 2004. — С.7-36.
 49. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни / Т. Яковлева. — К. : Основи, 1998. — 447 с.
 50. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 pp.) / Тетяна Яковлева. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — 644 с.
 51. Hnilko A. Bitwa pod Słobodyszczem (7.X.1660) / A. Hnilko // Przegląd Historyczno-Wojskowy. — Warszawa, 1929. — Т.1. — Z.2. — S.198-206.
 52. Hnilko A. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku / A. Hnilko. — Oświęcim : Napoleon V, 2012. — 112 s.
 53. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660 / Piotr Kroll. — Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. — 452 s.
 54. Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660 / Ludwik Kubala // Szkice historyczne. — Lwów : Księgarnia Wydawnicza H. Abtenberga, 1922. — 651 s.
 55. Mironowicz A. Instrukcja posłom kozackim na sejm Rzeczypospolitej w 1661 roku dana / A. Mironowicz // Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń. — Białystok, 1999. — Т.1. — S.84-94.
 56. Ossoliński L. Cudnów-Słobodyszczce 1660 / Lukasz Ossoliński. — Zabrze : Wydawnictwo inforteditions, 2008. — № 6. — 111 s.
 57. Ochmann S. Sejmy lat 1661-1662. Przegrana batalia o reforme ustroju Rzeczypospolitej / Stefania Ochmann. — Wrocław, 1977. — 278 s.

В. В. Степанков

Кризис элитобразования в казацкой Украине (1657-1665 гг.)

В статье сделана попытка выяснить сложный процесс кризиса формирования политической элиты казацкой Украины, который начался после смерти Б. Хмельницкого. Поскольку эта

проблема не была объектам специальных исследований, то продолжает оставаться ряд неизученных вопросов, которые имеют надобность своего освещения.

На основании анализа источников и научных работ раскрываются причины кризиса элитообразования, ее проявления, а также политические последствия для государства. Выяснено, что он был спровоцирован шляхетской группировкой старшины, возглавляемой И. Выговским. Последний устранив от власти Ю. Хмельницкого, оказался не в состоянии эффективно решать проблемы, которые возникали у внутренней и внешней политике. Сделанные просчеты раскололи мѣтаэлиту на враждующие группировки, которые начали междоусобную борьбу. Гражданская война, что вспыхнула, привела в 1663 г. к распаду казацкой Украины на три государственных образования (левобережная Гетманщина, правобережная Гетманщина и Запорожье). Смена гетманов у власти ситуацию не спасала. Усиление вмешательства Речи Посполитой, Московии и Крыма усугубляло кризис элитообразования. Низкий коэффициент качественных показателей деятельности мѣтаэлиты (особенно в 1664-1665 гг.) свидетельствовал об усилении тенденций ее трансформации в «псевдоэлиту» («эрзац-элиту»).

Ключевые слова: казацкая Украина, элитообразование, мѣтаэлита, «псевдоэлита», казацкая старшина, гетман, группировка, гражданская война.

V. Stepankov

The Crisis of Elite Creation in the Cossack Ukraine

The article is an attempt to figure out the complicated process of crisis formation of the political elite of the Cossack Ukraine, which began after the death of Bohdan Khmelnytsky. As far as this issue didn't become a subject of research and there are a number of non-studied issues, it needs to be lighted.

Based on the analysis of sources and scientific works, the causes of the crisis, the elite creation, its manifestations and political consequences for the state are revealed in the article. It was found that the crisis was provoked by the gentry (nobility) group of officers led by Ivan Vyhovsky. He, ousted Yu. Khmelnytsky from power, was unable to solve problems encountered in domestic and foreign policy effectively. Mistakes split the elite into warring factions which began fighting each other. The civil war began and led in 1663 to the dissolution of the Cossack Ukraine in three States (left-Bank Hetman, right-Bank Hetman and Zaporizhzhya).

Hetman shift in power didn't save the situation. The strengthening intervention of the Commonwealth, Muscovy and Crimea deepened the crisis of elite creation. Low coefficient of qualitative indicators of the main elite (especially 1654-1665 years) showed the increasing trends of its transformation into a «pseudo elite» (ersatz-elite).

Key words: Cossack Ukraine, the elite creation, the main elite, «pseudo-elite», the Cossack officers, Hetman, faction, civil war.

Отримано: 03.11.2016